

НЕОНАРОДНИЦТВО В КРИТИЧНИХ ОЦІНКАХ XIX – XX СТОЛІТТЯ (ОСНОВНІ АСПЕКТИ)

Народництво по-різному характеризувалося з боку відмінних ідейно-естетичних та суспільно-політичних течій, зокрема у межах української культури від XIX ст. і до сьогодення. Ці критичні зауваження, незрідка контрверсійні, інколи перешкоджають адекватній інтерпретації й самого народництва, а також представників народницького напрямку.

Суперечливі оцінки та характеристики народництва унаслідок уявляють можливість окреслення цього явища як світоглядно-естетичної парадигми, враховуючи культурно-історичну ситуацію, що склалася у другій половині XIX – початку XX ст.

Перші вагомі полеміки довкола низки концептуально важливих народницьких ідей з'явилися у другій половині XIX ст. Вони виходили від частини старшого покоління української інтелігенції і стосувалися інтелектуального пошквалювання довкола української ідеї серед молодшого покоління. Наприклад, у публікаціях 1870 – 1880-х рр. колишній чільний кирило-мефодіївець Микола Костомаров переходить на офіційну, москвофільську позицію, значно послаблюючи національні вимоги періоду 1840-х рр. Вважаючи нову українську літературу протонародною, мужицькою за мовою і за рівнем розвитку, він у “Малоруському слові” (1881) утверджує думку, що вона може існувати лише для “домашнього обихода” [18, 41]. Згодом цю ідею розвиватиме колишній представник Старої Громади Михайло Драгоманов. Щоправда, його полеміки базовані не тільки на українофільстві, а й на доктринах соціалізму, лібералізму і загальноросійського федералізму.

На межі XIX – XX ст. критика народництва посилювалася з боку представників панівної тоді соціалістичної (соціал-демократичної) ідеології. Наприклад, Павло Грабовський у листах до Б.Грінченка (1902 р.) одного із чільних представників народництва та неонародництва, критикує народницьку ідеалізацію селянства. Він розглядає українське селянство як консервативний клас, як “нерухому, прикуту до землі масу”: “Правдивих провідників поступової думки село ніколи не давало і не могло дати; село завжди застоювало те, що “велось з діда прадіда”, себто – нерухомість і думки, і життя” [1, 337].

Вираженням протистояння між народницькою і націоналістичною, з одного боку, та соціалістичною, з іншого, позиціями може бути коротка полеміка між Іваном Франком (якого дуже умовно можна вписати у занадто тісні для його світогляду межі народництва) та Лесею Українкою у 1896–1897 рр. стосовно національної справи. Однак варто відзначити, що Леся Українка швидко еволюціонувала в бік національної ідеї і, як довів Іван Денисюк, “через

кілька років... фактично повторила й визнала, навіть пропагувала всі ті постулати Франка, з якими раніше воювала” [3, 326].

Більш естетично зорієнтованою була критика народництва з позицій раннього українського модернізму на початку ХХ ст. Для прикладу, Микола Євшан у статті “Суспільний і артистичний елемент у творчості” (1911) заперечує політико-агітаційний потенціал мистецтва й утверджує думку про художню творчість як про “барвисту веселку”, “радість”, “надмір сили”, “красу” і “гру”, що, однак, “від життя бере своє освячення і благословення”. При цьому він заперечує поетичний заклик до боротьби у Б.Грінченка, оскільки “мистецтво не єсть для самої боротьби”, а для пауз і спочинку перед і серед неї [8, 20]. З повагою говорячи про народницьких авторів як про “ветеранів нашого письменства” (Б.Грінченко, М.Кропивницький), які “пережили вже свій час” і “не могли дати нічого нового”, М.Євшан вказує на незначну художню вартість їхніх творів: “До останку вони побивалися та клопоталися над збагаченням рідної літератури, однак тільки волю їх треба шанувати і їх старання. Сили не дописували їм...”. Хоча в інших роботах молодого критика можна помітити високу оцінку оповідання Б.Грінченка “Брат на брата” та чисельні посилання на думку останнього під час оцінок творчості А.Кримського чи П.Куліша [8, 240 – 251].

Чимало гострих критичних закидів у бік народництва зробило у міжвоєнну добу (і пізніше) неоромантичне покоління вісниківців, що сформувалося на засадах філософії та естетики вольового націоналізму. Щоправда, вони стосуються більшості ідеологічних течій ХІХ ст. (від кирило-мефодіївців і драгоманівців до українофілів і марксистів) так чи інакше пов’язаних з українським рухом, які Дмитро Донцов окреслив терміном “провансальство” (або “націоналізмом упадку”). Однак є те, що торкається культурницьких проєктів власне українофілів-народників. Наприклад, Д.Донцов критикує покоління народників за відмову від революційної політичної боротьби (як “зброю солодкавого народолюбства, пацифізму і мирної просвіти” [7, 6]), за еkleктичне поєднання національної ідеї з космополітизмом та інтернаціоналізмом, за те, що протести проти царату вони часто поєднували з адоруванням “ліберальної чи соціалістичної інтелігенції” Росії [5, 163], за брак “драматизму, сарказму, протесту, динамізму” в тогочасній українській літературі і панування натомість настроїв “суму, жалю і милосердя” [4, 54]. Тут його позиція не є остаточною. Д.Донцов з-поміж “провансальської маніловщини” виокремлює низку українських діячів. Йдеться про авторів, які робили виломи у занепадницькому, на погляд редактора “Вісника”, “світглядів’язниці”: Гоголя, Куліша, Міхновського, Лесю Українку, Шевченка і “почасти”, Грінченка [6, 351].

Дошкульними і найменш справедливими щодо оцінок народництва, за спостереженням дослідників, були два інші типи критичного дискурсу: періоди радянської (марксистсько-ленінської) критики та постмодерне трактування у добу незалежності.

З початку 90-х рр. ХХ ст. постмодерна критика активно полемізує зі спадщиною народників. Найбільш послідовно свою думку щодо народництва з позицій постмодерного фемінізму висловила Соломія Павличко у монографії “Дискурс модернізму в українській літературі”, де осмислюється дискурс модернізму в українській літературі. Загалом, за незначними відмінностями, ця оцінка стала пріоритетною для більшості постмодерних дослідників. С.Павличко розглядає народництво комплексно, у трьох ракурсах: політичному (як “політичну ідеологію”), естетичному (як “систему стилів”) та методологічному (як “спосіб теоретичного осмислення культури”). На думку дослідниці, політичне народництво існувало у 1840 – 1880 рр. у межах двох періодів: романтичного (кирило-мефодіївці) та позитивістського (Стара Громада). Натомість літературне народництво існувало набагато довше – від Котляревського до Коцюбинського. Народники, на думку С.Павличко, ототожнювали народ і селянство, культивували “міф про славне минуле України”, висували на перше місце образ поета як “борця, пророка, шамана”, практикували ритуальність і культовість, у сфері критики утверджували імперативність і патетичність. На думку дослідниці, значною мірою із народництвом пов’язується соцреалізм радянських часів. Як наслідок, народництво оцінюється нею вельми критично: як “парадигма тоталітарної реакції” на “зовнішній тоталітаризм” [15, 37].

У постколоніальний період утвердилася й інша думка. Одним із тих, хто сформував її суть, став Володимир Моренець, який у монографії “Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща” (2001) запропонував апологетичну (хоч і не безкритичну) концепцію трактування народництва. У ній дослідник не сприймає того, що цей феномен в “авторських дослідженнях останнього часу взагалі якось автоматично стає називною характеристикою з негативною конотацією” [12, 52]. Думку В.Моренця підтримує й Лукаш Скупейко, водночас виявляючи політико-ідеологічні підтексти антинародницьких тлумачень: “...антинародництво *volens-nolens* постає як ярлик-перепустка у своєрідне інтелектуальне (ідеологічне) задзеркалля (незалежно від того, чи йдеться про модернізм, а чи про “знайомого незнайомця” соцреалізм), а народництво, навпаки – як тавро неповноцінності, консерватизму й безпросвітньої відсталості то від “прогресивних ідей” соціалізму, то від “єропеїзму”, то від сучасності загалом” [16, 48].

Вираженням проміжної позиції у сучасному літературознавстві може бути концепція Юрія Коваліва, який окреслює народництво як “ідейно-просвітницький рух українських діячів за звільнення від соціального та національного гноблення”. Говорячи про цінність народництва для збереження української ідентичності у ХІХ ст., про його орієнтування на національну ідею, про відданість мирній, культурно-просвітницькій роботі, дослідник водночас вказує на “лояльну тактику” у досягненні своєї мети (“національно-соціальне

визволення”)), на ригоризм та утилітаризм народницької ідеології у сфері мистецтва, на позитивістське трактування художності [11, 98 – 99].

Системотворчою для народництва як суспільного світогляду стала ідея народності (чи народу). Ця ідея у народників (у різних авторів по-різному) поєднувала національну (разом з етнічною складовою) та соціальну ідеї, що вплинули на загальний тип світоглядної системи. Характерним принципом для народництва стала ідея освіти і просвіти народу. Її висунув П.Куліш, який вважав, що перетворити український народ з нації етнографічної на націю політичну можна через поширення освіти й плекання народної культури та мови. Його позиція підтримувалася молодими українофілами, об'єднаними з 1860-х років у Громади. Разом із просвітою простолуду народники утверджували ідею формування української інтелігенції як духовного провідника народу, заглиблення в минуле та відновлення історичної пам'яті. Тісно пов'язаними між собою стають ідеї демократизму, людяності (передусім як гуманізму), ліберального секуляризму й антиклерикалізму.

З усіх естетичних проблем осмислення мистецтва, передусім літератури й фольклору, становило одну з найбільш незмінних складових народницького дискурсу. Достатньо згадати постійні культурологічно-літературні дискусії та полеміки у 1870-х, 1880-х та 1890-х рр. за участю Б.Грінченка, М.Драгоманова, І.Нечуя-Левицького, І.Франка та ін. Із цих дискусій та з окремих літературознавчих і фольклористичних виловлювань ставало очевидним, що у боротьбі проти “культурного гніту” (Т.Зіньківський) мистецтву слова відводилася чимала роль. Цей міцний зв'язок дав можливість у 1881р. М.Костомарову взагалі схарактеризувати українофільство як аполітичну письменницьку течію – як “прагнення деяких малорусів писати на своєму рідному наріді і, разом з тим, вивчати багату скарбницю народної поезії” [10, 338]. Водночас на естетичну концепцію народників певним чином впливали літературні напрями того часу: просвітництво, романтизм, сентименталізм, реалізм, натуралізм, модернізм.

Чимало народницьких естетичних ідей беруть початок у протонародницький період. Як твердять дослідники, уже від початку ХІХ ст. в Україні зароджується та утверджується “свідоме прагнення відтворення української національності шляхом дослідження української історії та національної традиції” (за І.Франком). Активно формується художнє мислення на національній основі. Основоположним принципом стає згадуваний вище романтичний принцип народності як “національної своєрідності та самобутності літератури”. Тому М.Церетелев визначає природу, серце письменника та Батьківщину як джерела красного письменства, а М.Шашкевич говорить, що література є відображенням “життя народу”. Літературу, особливо у 1830 – 40-х рр., критики розглядають невіддільно від життя та служіння вітчизні. Ключовими термінами літературознавчого мовлення стають “народний дух”, “народний колорит”, “своєнародність”, “національний

характер” тощо, а основний критерій художності – відповідність народному (як національному) духові [17, 59].

Найчастіше поняття народницької літератури пов’язують із трьома естетичними принципами. Йдеться про реальність, національність та народність, як їх окреслив І.Нечуй-Левицький у 1878 рр. Український автор вважав, що стежка нової української літератури йде услід за Гоголем, який заклав “нову реальну та національну великоруську школу”. Реальна література – це “дзеркало, в котрому одсвічується правдива життя, хоч і тонка, схожа на мрію, як самий одсвіт”. Так ним утверджується принцип “реалізму”, але не “ультрареалізму”, “копія натури”, а не її фотографія. Причому йдеться про одсвіт саме “української життя”. Принцип національності передбачає виявлення письменством “психічного українського національного духу та характеру” та використання народної, української мови. Послугування іншою мовою, на думку автора, перетворить літературу на “цяцьку та іграшку для українського панства”. Принцип народності складається із низки елементів і передбачає використання народної “музицької” мови, а також форм (епічних та ліричних) і “самого духу народної поезії”, фольклору [14, 89 – 101].

На основі аналізу широкого спектру джерел виокремлено етапи народницької течії: протонародницький (чи донародницький) період (1800-1850-ті рр.) (період зародження деяких народницьких ідей у середовищі українських письменників початку ХІХ ст. та кирило-мефодіївців), народницько-українофільський (1860 – 1870-ті рр.) (формування власне народницької ідеології у хлопманів, представників Старої Громади) і новонародницький (1880 – 1900-ті рр.) (актуалізація й часткове переосмислення народницьких концептів націоналами, представниками “Молодої України”, “тарасівцями”, новогромадівцями) [8; 9; 10; 11]. При цьому межі періодів є умовними, рухомими і мають радше методологічне, аніж історіографічне значення.

Сучасні дослідники вказують на інші особливості такої програмно реалістичної, зорієнтованої на національний характер та демократичні низи літератури. Вона “істотно відрізнялася від західноєвропейського чи російського реалізму”, виявляючи багато спільних рис із реалізмом західно- та південнослов’янських народів (а також німецьким, іспанським, італійським). Стильовими особливостями такої літератури стали розвинений описово-етнографічний елемент, народний склад мислення і мовлення у формах нарації, стійка синкретичність романтичних та реалістичних елементів, використання арсеналу фольклорних виражально-зображувальних засобів, органічно близьких основному адресатові народницької літератури – селянству [13, 311].

Інші дослідники, наприклад І.Денисюк, говорячи про розвиток письменства у ХІХ – поч. ХХ ст., з народницькими авторами у тому числі (Б.Грінченко, О.Кониський, О.Пчілка та ін.) пов’язують другий етап еволюції української малої прози (появу виробничого та політичного оповідання, суспільно-психологічної студії) – “фазу соціологічного оповідання й суспільно-

психологічної студії, де герой вже не винятковий, а буденний персонаж на тлі докладно змальованих обставин, носій певної соціальної психології, зумовленої цими обставинами” й окреслюють цю фазу в душі позитивістської “літератури факту” [2, 92].

Одним із принципових моментів народницького синкретичного реалізму вважають поєднання, переплетення національної та соціальної ідей на змістовому рівні. Особливо це помітно у творах з життя інтелігенції. Щоправда, поєднання цих ідей, як свідчить Д.Наливайко, є нерівним: в одних творах (“Лихі люди” П.Мирного, “Семен Жук і його родичі”, “Юрій Горovenko” О.Кониського) превалує соціальна ідея, а в інших (“Люборацькі” А.Свидницького, “Хмари”, “Причепи”, “Над чорним морем”, “Старосвітські батюшки і матушки” І.Нечуя-Левицького, “Сонячний промінь” та “На розпутті” Б.Грінченка) – національна [13, 305 – 306].

Крім того, ці принципи дають змогу зрозуміти специфіку народництва як світоглядно-естетичної парадигми та культурно-просвітницького руху, збагнути, у який спосіб народництву, незважаючи на постійні переслідування, цензуру та утиски з боку колоніальної влади, вдалося розв’язати завдання літератури передусім періоду 1870 – 1900-х рр., як їх окреслюють сучасні автори: подолання псевдошевченківських шаблонів, орієнтація художнього слова на безпосереднє втручання у життя суспільства, служіння визвольним змаганням народу, стильове і жанрове збагачення поетичного слова, мовне новаторство тощо [9, 35].

Цей не повний огляд дає можливість побачити, що народництво розглядалося по-різному, і не завжди його критика була несправедливою. Однак помітною є наявність суперечливих оцінок та характеристик. Не маючи на меті виокремити усі грані такого непересічного феномена як народництво, залишаємо питання виявлення та окреслення складових світоглядно-естетичної парадигми народництва для наступних студій.

Література

1. Грабовський П. Критика повісті Б.Грінченка “Під тихими вербами” / Павло Грабовський // Хрестоматія критичних матеріалів. Т. III. Українська література епохи імперіалізму і пролетарської революції. – К. : Радянська школа, 1949. – С. 337–339.
2. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. / Іван Денисюк. – Львів : Науково-видавниче товариство “Академічний експрес”, 1999. – С. 92.
3. Денисюк І.О. Національне питання в полеміці “Між своїми” / І.О. Денисюк // Денисюк І.О. Літературознавчі та фольклористичні праці : [у 3 т., 4 кн.] Т.2. Франкознавчі дослідження. – Львів : [у надзаг. : Львівський національний університет імені Івана Франка], 2005. – С. 326.

4. Донцов Д. Криза нашої літератури // Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Дмитро Донцов. – Львів : [б.в.], 1991. – С. 47–68.
5. Донцов Д. Мати Лесі Українки (Олена Пчілка) // Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Дмитро Донцов. – Львів : [б.в.], 1991. – С. 154 – 175.
6. Донцов Д. Націоналізм // Донцов Д. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці / Дмитро Донцов. – Львів : Кальварія, 2001. – С. 243 – 427.
7. Донцов Д. Поетка пророчиця (Леся Українка) // Д. Донцов. Туга за героїчним. Ідеї і постаті літературної України / Дмитро Донцов. – Лондон : Видання СУМ, 1953. – С. 5 – 29.
8. Євшан М. Критика ; Літературознавство ; Естетика / Микола Євшан / [упор. Н.Шумило]. – К. : Основи, 1998. – С. 20 – 23; 240 – 251.
9. Кіраль С.С. «Апостол Молодої України»: Трохим Зіньківський у контексті доби : моногр. / С.С. Кіраль. – К. : Вид-во “КИТ”, 2002. – 322 с.
10. Костомаров М.І. Українофільство // М.І. Костомаров. Слов’янська міфологія / [упоряд., прим. І.П. Бетко, А.М. Полотай, вступ. ст. М.Т. Яценко] / М.І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 41, 338 – 350.
11. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. Т. 2 / [авт.-укладач Ю.І.Ковалів]. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – (Енциклопедія ерудита). – С. 98 – 99.
12. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. : Україна і Польща / Володимир Моренець. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 327 с.
13. Наливайко Д. Типологія української реалістичної літератури на європейському тлі // Д. Наливайко. Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 277 – 313.
14. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов’янщини // І. Нечуй-Левицький. Українство на літературних позвах з Московщиною / [упоряд. М.Чорнопиского]. – 2-ге вид., випр. / Іван Нечуй-Левицький. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – С. 83 – 155.
15. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : моногр. / Соломія Павличко. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – С. 27 – 37.
16. Скупейко Л. Леся Українка й (анти)народництво / Лукаш Скупейко // Слово і час. – 2008. – № 12. – С. 48 – 56.
17. Скупейко Л.І. «Писать по-малороссийски... есть потребность времени» : [із літературно-критичної думки 30-40-х років ХІХ ст.] // Л.І. Скупейко. Постаті і тексти : З історії української літератури : зб. статей / Л.І. Скупейко. – К. : Фенікс, 2007. – С. 58 – 96.
18. Яценко М.Т. М.І.Костомаров – фольклорист і літературознавець / М.Т. Яценко // М.І. Костомаров. Слов’янська міфологія / [упоряд., прим. І.П.

Бетко, А.М. Полотай, вступ. ст. М.Т. Яценко]. – К. : Либідь, 1994. – (“Літературні пам’ятки України”). – С. 41 – 42.

Анотація

Вовк О.В. Неонародництво в критичних оцінках ХІХ – ХХ століття (основні аспекти)

У статті подано літературознавчу інтерпретацію таких явищ як народництво та неонародництво. Акцентовано, що народництво отримало суперечливі оцінки та характеристики з боку різних ідейно-естетичних та суспільно-політичних течій у межах української культури, які у своєрідний спосіб спонукають до більш спокійних та об’єктивних потрактувань цього складного культурно-історичного та естетико-літературного явища. На основі аналізу широкого спектру джерел виокремлено етапи народницької течії.

Ключові слова: народництво, неонародництво, періодизація народництва, українофільство.

Аннотация

Волк О.В. Неонародничество в критических оценках ХІХ - ХХ века (основные аспекты)

В статье подана литературоведческая интерпретация таких явлений как народничество и неонародничество. Акцентируется, что народничество получило противоречивые оценки и характеристики со стороны разных идейно-эстетических и общественно-политических течений в пределах украинской культуры, которые в своеобразный способ побуждают к более спокойным и объективным трактовкам этого сложного культурно-исторического и эстетико-литературного явления. На основе анализа широкого спектра источников выделены этапы народнического течения.

Ключевые слова: народничество, неонародничество, периодизация народничества, украинофильство.

Summsry

Vovk O.V. Neopopulism in the critical estimations of ХІХ - ХХ of century(basic aspects)

In the article is given a study of literature interpretation of such phenomena as populism and neopopulism. It is accented, that populism got contradictory estimations and descriptions from the side of different ideological-aesthetic and social and political flows within the limits of the Ukrainian culture, that in an original method induce to more quiet and objective interpretations of this difficult cultural and historical and aesthetic and cultural phenomenon. On the basis of analysis of wide spectrum of sources the stages of populist flow are distinguished.

Keywords: populism, neopopulism, division into periods of populism.

Стаття прорецензована та рекомендована до друку кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри української літератури та теорії літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка **Химин Олександрою Федорівною.**